

DE SINT-JACOBSKERK TE GENT

Een onderzoek naar de betekenis van de stedelijke parochiekerk in de zestiende-eeuwse Nederlanden¹

Anne-Laure VAN BRUAENE & Michal BAUWENS

I. Parochieonderzoek in de Nederlanden

Item, up den XXIX der selver maent [april 1540] quam de bisscop van Doornyke Sente Baefs in de kercke van den Heleghen Kerst. Welck was een soon, suverlicke prochykercke, daer wel over XXX jaeren an ghevrocht hadde om gheel nieuwe te maekene. Ende de voornoemde bisscop ofte sijn suffregjaen hebben dese kercke ontwijjt. Ende de voorseide bisschop nam 't Helich Sacrament ende drouch 't in Sente Jacopshuus up de Mude. 't Welc ghebuerte met grooter droufheit ende meneghen traen van den prochyaenen. Ende ooc groote menichte uut der stede van Ghent, die met Heleghen Sacramente uut devosien medeghinghen naer 't voornoemde Sente Jacopshuus.²

In 1540 werd de Gentse parochiekerk van het Heilig Kerst, gelegen in de enclave van het Sint-Baafsdorp, afgebroken. Dit was een neveneffect van de beruchte bestraffing van het ongehoorzame Gent door Karel V. De Sint-Baafsabdij diende samen met de nabijgelegen parochiekerk van het Heilig Kerst plaats te maken voor een citadel. Zo zou Karels meest opstandige stad voor eens en altijd in toom kunnen worden gehouden.³ De hedendaagse geschiedschrijving met betrekking tot deze woelige episode heeft zich vooral gericht op

---

¹ Dit onderzoek werd gefinancierd door het FWO-Vlaanderen en werd uitgevoerd in het kader van het onderzoeksproject 'De kerk in het midden. Een onderzoek naar de stedelijke parochie en parochiekerk in de Zuidelijke Nederlanden (ca. 1450-1700)' (UGent 2010-2013).

² Universiteitsbibliotheek Gent, hs. 3813, p. 353; geciteerd in: A.-L. Van Bruaene, *De Gentse memorieboeken als spiegel van stedelijk historisch bewustzijn (14de tot 16de eeuw)*, Gent, 1998, p. 256.

³ Over de kerk van het Heilig Kerst, zie: M.C. Laleman, 'Woord, beeld en materie. Het Sint-Baafsdorp in Gent', in J. De Zutter (ed.), *Qui valet ingenio: liber amicorum Johan Decavele*, Gent, 1996, pp. 300-311.

de bouw van de citadel, de publieke bestraffing van de rebellen en de omvorming van het Gentse middeleeuwse politieke systeem in de nasleep hiervan.⁴ Heel weinig aandacht is besteed aan de afbraak van de Heilig-Kerstkerk. Nochtans werd precies deze gebeurtenis uitvoerig behandeld door de eigentijdse lokale kroniekschrijvers. Volgens hen beschreef niets de wanhoop van de Gentenaren beter dan hun vele tranen bij de ontmanteling van deze parochiekerk. Een anonieme kroniekschrijver uit de late zestiende eeuw zette het drama nog sterker in de verf door op te merken dat de renovatiewerken aan de kerk pas een week voordien beëindigd waren.⁵

De fragmenten uit deze anonieme kronieken suggereren dat in de zestiende eeuw de parochiekerk letterlijk in het hart van de gemeenschap stond. ‘Gemeenschap’ heeft in deze context een tweeledige betekenis: ten eerste uiteraard de parochiegemeenschap, maar ten tweede, vanuit de vaststelling dat veel Gentenaren uit andere parochies eveneens de processie vervoegden die het heilig Sacrament overbracht naar de nieuwe site van de kerk, ook de stedelijke gemeenschap. Parochiekerken, vooral als ze ‘schoon’ en ‘suverlicke’ waren en klaarblijkelijk ook recent gerenoveerd, droegen bij aan de stedelijke trots.⁶ Het fragment geeft ook aan dat twee aspecten fundamenteel waren voor de emotionele waarde van de katholieke parochiekerk: enerzijds de sacrale ruimte die het kerkgebouw vertegenwoordigde en anderzijds de sacramentele kracht die uitging van de kerkelijke rituelen. In dit specifieke geval ging de sacrale ruimte verloren door de vernieling, maar het sacramentele aspect (gematerialiseerd in de heilige Hostie) kon worden behouden en werd verplaatst naar een andere site.⁷

---

⁴ Zie onder andere J. Decavele (ed.), *Keizer tussen stropdragers. Karel V, 1500-1558*, Leuven, 1990 en P. Arnade, ‘Privileges and the Political Imagination in the Ghent Revolt of 1539’, in M. Boone en M. De-moor (eds.), *Charles V in Context: the Making of a European Identity*, Brussel, 2003, pp. 103-124.

⁵ Van Bruaene, *De Gentse memorieboeken*, pp. 256-257. De vernietiging van de Heilig-Kerstkerk wordt ook vermeld in een anoniem verslag door een sympathisant van Karel V. Hij benadrukt de vergevingsgezindheid van de keizer door de nadruk te leggen op het feit dat de parochiekerk herbouwd mocht worden; L. Gachard (ed.), *Relation des troubles de Gand sous Charles-Quint, par un anonyme*, Brussel, 1846, pp. 109-110. Voor meer informatie over de vernietiging van religieuze gebouwen voor militaire doeleinden in de Lage Landen zie: M. De Smet, ‘Heavenly quiet and the Din of War: Use and Abuse of Religious Buildings for Purposes of Safety, Defence and Strategy’, in P. Trio en M. De Smet (eds.), *The Use and Abuse of Sacred Places in Late Medieval Towns*, Leuven, 2006, pp. 13-23.

⁶ A. Spicer, “So many painted Jezebels”. Stained glass windows and the formation of an urban identity in the Dutch Republic’, in J. Pollmann en A. Spicer (eds.), *Public Opinion and Changing Identities in the Early Modern Netherlands. Essays in Honour of Alastair Duke*, Leiden/Boston, 2007, pp. 249-278.

⁷ Volgens één verslag werd de nieuwe kerk herbouwd met het bouw materiaal van de oude kerk; zie: Gachard (ed.), *Relation des troubles*, p. 110.

De stedelijke parochiekerk heeft verbazend weinig aandacht gekregen in de historiografie over de Lage Landen.⁸ Dit is vreemd, zeker gezien de sterke traditie van onderzoek naar de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne stad. Studies over de laatmiddeleeuwse stedelijke religie behandelen onderwerpen zoals de bedelorden, de begijnen, broederschappen, processies, etc.⁹ Daarnaast zette het recente onderzoek naar de ontwikkeling van een *civic religion* in de Nederlanden het belang van het ritueel gebruik van de stedelijke ruimte op de agenda, maar behalve aan processies en ommegangen werd vooral aandacht besteed aan het gebruik van de publieke open ruimte (vb. marktpleinen) en van seculiere gebouwen zoals belforten en schepenhuisen.¹⁰ De paradox is dus dat hoewel de reusachtige gotische kerken emblematisch zijn voor de middeleeuwse rijkdom van de Vlaamse steden, er tot nog toe maar zelden vragen werden gesteld over hun precieze betekenis en rol in het leven van de parochianen.¹¹ Het moet gezegd worden dat de vroegmoderne – en met name zeventiende-eeuwse – parochie meer aandacht heeft gekregen. Dit onderzoek heeft geleid tot een beter inzicht in de relatie tussen de parochiegeestelijken en hun parochianen. De nadruk lag echter bijna uitsluitend op de plattelandsparochie en op bronnen gegenereerd door de kerkelijke hiërarchie (zoals de bisschoppelijke visitaties).¹²

⁸ Recente uitzonderingen zijn Ch. J. Dumoulin, 'La paroisse urbaine à la fin du moyen âge. Le cas de quatre villes de l'ancien diocèse de Tournai: Bruges, Gand, Lille et Tournai', in Y. Coutiez en D. Van Overstraeten (eds.), *La paroisse en questions. Actes du colloque de Saint-Ghislain, 25 novembre 1995*, Ath/Mons/Saint-Ghislain, 1997, pp. 95-108; J. Kuys, 'Stedelijke zeggenschap over de pastoor in de late Middeleeuwen. Het geval Kampen als voorbeeld van "verstedelijking" van het pastoorsambt', *Trajecta*, 14 (2005), pp. 285-308; L. Bogaers, *Aards, betrokken en zelfbewust. De verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht, 1300-1600*, Utrecht, 2008 (vooral pp. 227-279 en pp. 371-417).

⁹ Een overzicht in W. Simons, "Dieu, li premierz, plus anchiens et souverains bourgeois de tous". Sur la place de la religion dans les villes flamandes (XIIIe-XVe siècle), in E. Crouzet-Pavan en E. Lecuppre-Desjardin (eds.), *Villes de Flandre et d'Italie (XIIIe-XVIe siècle). Les enseignements d'une comparaison*, Turnhout, 2008, pp. 77-103. Zie ook P. Stabel, 'De stad in de middeleeuwse Nederlanden. Enkele opvallende tendensen in het recente onderzoek', *Stadsgeschiedenis*, 1 (2006)1, pp. 69-78.

¹⁰ P. Arnade, M. Howell en W. Simons, 'Fertile Spaces: The Productivity of Urban Space in Northern Europe', *The Journal of Interdisciplinary History*, 32 (2002)4, pp. 515-548.

¹¹ Een uitzondering is de controversiële studie van de Franse priester J. Toussaert, *Le sentiment religieux en Flandre à la fin du Moyen-Âge*, Parijs, 1963. Zie bijvoorbeeld p. 295: 'il est donc inévitable et indispensable de chercher à connaître l'attitude des fidèles à l'égard de leur paroisse, de leur église paroissiale, de la vie paroissiale'.

¹² E. de Moreau, *Histoire de l'Eglise en Belgique. Tome cinquième, L'Eglise des Pays-Bas, 1559-1633*, Brussel, 1952, pp. 314-329; M. Cloet, *Het kerkelijk leven in een landelijke dekenij van Vlaanderen. Tielt van 1609 tot 1700*, Leuven, 1968 blijft de klassieke studie van bisschoppelijke visitaties in de Zuidelijke Nederlanden. Zie ook M. Cloet, N. Bostyn en K. De Vreese, *Repertorium van dekenale visitatieverslagen betreffende de Mechelse kerkprovincie (1559-1801)*, Leuven, 1989. Over stedelijke parochiepastoors in de zeventiende eeuw, zie M.J. Marinus, *De Contrareformatie te Antwerpen (1585-1676). Kerkelijk leven in een grootstad*, Brussel, 1995, pp. 124-153.

Het recente onderzoek in het domein van de religieuze geschiedenis lijkt nu echter een andere weg te zijn ingeslagen. De laatste jaren is veel meer aandacht besteed aan religie van onderop en de rol van leken in het alledaagse katholieke leven. Onder andere Llewellyn Bogaers, Charles Parker en Judith Pollmann hebben, zeker voor de Noordelijke Nederlanden, maar deels ook voor de Zuidelijke Nederlanden, interessante studies naar de rol van leken in de katholieke praktijk verricht en hebben daarbij ook aandacht voor stedelijke contexten.¹³ Vooral onder Angelsaksische en Duitse historici, kent de studie van de parochie en de lokale religie een eveneens relatief jonge maar toch meer uitgebreide traditie. Onder andere de werken van Eamon Duffy, Beat Kümin, Clive Burgess, Katherine French en Gary Gibbs zijn belangrijke referenties in het parochieonderzoek.¹⁴

In deze bijdrage willen we het onderzoek naar de stedelijke parochiekerk bepleiten. Daarvoor zal de casus van de parochiekerk van Sint-Jacob, gelegen in het hart van Gent, belicht worden. De Gentse Sint-Jacobskerk heeft een zeer rijk archief dat teruggaat tot de veertiende eeuw en dat onder andere rekeningen van de verschillende kerkelijke sub-instellingen en broederschappen omvat. De archieven zijn recentelijk van de kerk overgebracht naar het Rijksarchief te Gent, waar ook een nieuwe inventaris door Annelies Somers werd opgemaakt die de oude inventaris van Maurits Gysseling vervangt.¹⁵ De overdracht van de archieven valt te kaderen in een door het FWO-Vlaanderen ondersteund onderzoeksproject naar de stedelijke parochiekerk, waarbij het de bedoeling is dat aan de hand van de archieven van de Gentse Sint-Jacobskerk de mogelijkheden van kerkarchieven voor de sociale en religieuze geschiedschrijving worden geëxploreerd.¹⁶ Naast de rijkdom van het kerkarchief is er nog een andere reden waarom

---

¹³ Bogaers, *Aards, betrokken en zelfbewust*; C. Parker, *Faith on the Margins: Catholics and Catholicism in the Dutch Golden Age*, Cambridge, MA en Londen, 2008; J. Pollmann, *Catholic Identity and the Revolt of the Netherlands, 1520-1635*, Oxford, 2011. Voor een uitgebreid review van de studies van Bogaers en Parker, zie A.-L. Van Bruaene, 'Vrome daden en gedachten. Een revisionistische kijk op het katholieke verleden van Nederland', *BMGN-Low Countries Historical Review*, 124 (2009)1, pp. 57-64. Rond het boek van Pollmann werd een discussieforum gepubliceerd in *BMGN-Low Countries Historical Review* 126-4 (2011) met bijdragen van Marc. R. Forster, Barbara B. Diefendorf en Michael Questier.

¹⁴ Voorbeelden zijn E. Duffy, *The stripping of the altars. Traditional Religion in England, c. 1400-c. 1580*, New Haven en Londen, 1992; K.L. French, G.G. Gibbs en B. Kümin (eds.), *The Parish in English Life, 1400-1600*, New York, 1997; C. Burgess en E. Duffy (eds.), *The Parish in Late Medieval England*, Donnington, 2006.

¹⁵ A. Somers, *Inventaris van het oud archief van de kerkfabriek en parochie Sint-Jacobs te Gent, met inbegrip van de parochiale instellingen (1231) 1302-1885*, Brussel, 2010 ter vervanging van M. Gysseling, 'Inventaris van het archief van de Sint-Jacobskerk te Gent', *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 6 (1952), pp. 43-103.

¹⁶ In deze verkennende bijdrage is voornamelijk (met de nodige kritische distantie) gebruik gemaakt van het intensieve bronnenonderzoek uit F. Verstraeten, *De Gentse Sint-Jacobsparochie*, 4 delen, s.l., 1976-1979. Dit syntheseswerk brengt een chronologisch verslag van de geschiedenis van de kerk.

de Gentse Sint-Jacobskerk zo'n interessante casus is. We beschikken namelijk over een bijzonder informatieve verhalende bron, de kroniek van Marcus van Vaernewijck. Vaernewijck, beroemd omwille van zijn uitgebreid en betrouwbaar ooggetuigenverslag over de religieuze troebelen in Gent in de jaren 1566-1568, was een voorstaande parochiaan en kerkmeester van Sint-Jacob. Hij nam in zijn kroniek vaak de eigen parochiekerk als voorbeeld voor bredere stedelijke ontwikkelingen, zoals hij zelf aangeeft in onderstaand citaat.

*Bij dese keercke, die de meeste noch de minste van der stadt en es, mach men verstaen wat in ander keercken (mits dese desolacie) ghebueren mochte; want ic schrijve alleene van deghene daer ic onder sortere, ende dat mij best kenlic es.*¹⁷

Dit artikel beoogt niet zozeer een exhaustieve bronnenstudie, maar wil wel een aantal thema's en onderzoeksvragen verkennen die relevant zijn voor de studie van de stedelijke parochiekerk in de Zuidelijke Nederlanden. Daarbij hanteren we twee invalshoeken. In de eerste plaats gaan we na hoe de parochie(kerk) functioneerde als instelling, zowel in religieuze als bredere maatschappelijke zin. In de tweede plaats voeren we een verkennend onderzoek naar de parochiale devotie, met nadruk op de sociale en fysieke strijd om de sacrale ruimte die de parochiekerk representeerde. We richten ons voornamelijk op de zestiende eeuw. In de context van de Reformatie werd de katholieke parochiekerk namelijk ernstig in vraag gesteld.

II. Een complexe religieuze instelling

Bij een parochie uit het Ancien Regime stellen we ons al snel een gesloten gemeenschap voor van een pastoor omringd door een kudde van toegewijde parochianen. De stadsparochies uit de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden beantwoorden echter allerminst aan dat ideaalbeeld. In de commerciële en industriële centra van de Zuidelijke Nederlanden waren parochies bijvoorbeeld bijzonder groot. Tijdens de hoge middeleeuwen nam het bevolkingsaantal van de Vlaamse en Brabantse steden heel sterk toe, maar de parochiale organisatie volgde deze ontwikkelingen niet.¹⁸ Tot 1477 had Antwerpen,

---

¹⁷ M. van Vaernewijck, *Van die beroerliche tijden in die Nederlanden en voornamelick in Ghendt 1566-1568*, ed. F. Vanderhaeghen, 5 delen, Gent, 1872-1881, deel I, p. 310.

¹⁸ Simons, 'Dieu, li premierz', pp. 82-83.

op dat moment een stad van zo'n 40 000 inwoners, slechts één parochie.¹⁹ Rond 1450 had Brugge zes parochies, Rijsel zeven.²⁰ Gent telde ongeveer 60 000 inwoners in de veertiende eeuw en zo'n 40 000 tot 50 000 inwoners in de zestiende eeuw. Gent kende zeven parochies. Vier van deze parochies waren gelegen in het centrum en domineerden in belangrijke mate het stadsbeeld (Sint-Jan, Sint-Niklaas, Sint-Michiel en Sint-Jacob). De grafelijke collegiale kerk van Sint-Veerle was ook zetel van een parochie. Tenslotte vielen twee parochies samen met het grondgebied van de benedictijnse enclaves van de Sint-Baafs- en Sint-Pietersabdij die vlak aan de stad grensden, met name Heilig Kerst in het Sint-Baafsdorp en Onze-Lieve-Vrouw in het Sint-Pietersdorp.²¹ Als we de verhuis van de parochie van het Heilig Kerst in 1540 en de volledige reorganisatie van het kerkelijke leven tijdens de zeven jaar durende Calvinistische Republiek (1577-1584)²² niet meetellen, kunnen we stellen dat dit parochiale systeem grotendeels intact bleef gedurende het hele Ancien Regime.²³

Sint-Jacob was een van de Gentse centrumparochies. Ze werd opgericht in de twaalfde eeuw en stond onder patronage van de Sint-Pietersabdij.²⁴ De kerkgebouwen lagen in de onmiddellijke nabijheid van het economische hart van de stad, de Vrijdagmarkt (wellicht scheidde pas in de zeventiende eeuw een huizenblok de kerk en het kerkhof van de markt). Marcus van Vaernewijck noemde de Sint-Jacobsparochie een van de kleinere parochies van de stad.²⁵ Dit wordt bevestigd door de demografische gegevens: in 1492 leefden ongeveer 4700 mensen in de parochie, voor 1624 is een minimum van 3250 parochianen berekend. Dit was aanzienlijk minder dan de twee andere parochies waarvoor gegevens

¹⁹ W.H. Vroom, *De Onze-Lieve-Vrouwe-kerk te Antwerpen. De financiering van de bouw tot de beeldenstorm*, Antwerpen/Amsterdam, 1983, p. 17; J. Van den Nieuwenhuizen, 'De parochiale organisatie van Antwerpen tijdens de Middeleeuwen', in R. Lievens e.a. (eds.), *Pascua Mediaevalia. Studies voor Prof. dr. J.M. De Smet*, Leuven, 1983, pp. 15-27.

²⁰ Dumoulin, 'La paroisse urbaine', p. 97.

²¹ P. Trio, *Volksreligie als spiegel van een stedelijke samenleving: de broederschappen te Gent in de late Middeleeuwen*, Leuven, 1993, p. 23. Zie ook M. Boone en Th. de Hemptinne, 'Le clergé séculier gantois en 1498-99', *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, 149 (1983)3-4, p. 381 en Dumoulin, 'La paroisse urbaine', p. 97 (waarin ook de rurale parochie van Sint-Martinus te Ekkergerm betrokken wordt).

²² Gedurende de Calvinistische Republiek werden er in zes kerken (zowel voormalige parochie- als kloosterkerken) gereformeerde diensten gehouden in het Nederlands en in één kerk in het Frans; J. Decavele, 'Kerk en onderwijs', in J. Decavele (ed.), *Het eind van een rebelse droom. Opstellen over het calvinistisch bewind te Gent (1577-1584) en de terugkeer van de stad onder de gehoorzaamheid van de koning van Spanje (17 september 1584)*, Gent, 1984, p. 85.

²³ In de zeventiende en achttiende eeuw telde het aartsbischopendom drie extra parochies: de rurale parochies van Sint-Martinus in Ekkergerm, Gentbrugge en Oostakker. Zie M. Cloet e.a., *Repertorium*, p. 117.

²⁴ P. Trio, 'Volksdevotionele aspecten in de Sint-Jans- en de Sint-Baafskerk (tot omstreeks 1560)', in B. Bouckaert (ed.), *De Sint-Baafskathedraal in Gent van Middeleeuwen tot Barok*, Gent, 2000, p. 16.

²⁵ Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, deel III, p. 287.

beschikbaar zijn: Sint-Michiel (6100 in 1494, 4710 in 1624) en Sint-Jan (8700 in 1478).²⁶ 3000 tot 5000 parochianen blijft echter nog steeds een verbluffend hoog aantal, ook in vergelijking met andere sterk verstedelijkte regio's zoals Noord-Italië. Meteen rijst de vraag hoe de vele parochianen zich verhielden tot hun parochiekerk.²⁷ Vaernewijcks kroniek geeft al enige aanwijzingen. In 1567, in de nasleep van de calvinistische hagenpreken en de Beeldenstorm, verklaarden de pastoors van Sint-Jan, Sint-Jacob, Sint-Niklaas en Sint-Michiel dat in betere tijden elke parochie tussen 4000 tot 5000 communicanten had die minstens een keer per jaar communiceerden.²⁸ Pasen was het moment bij uitstek voor het ontvangen van dit sacrament. Marcus van Vaernewijck neemt nota van het in zijn ogen opmerkelijk hoge aantal van 500 communicanten in de Sint-Jacobskerk op Pasen 1568 (zie verder).²⁹ Dit was echter niets in vergelijking met de 8000 tot 9000 communicanten geteld met Pasen 1569 in de hoofdkerk van Utrecht.³⁰ Dit zijn slechts zeer indicatieve cijfers die suggereren dat de religieuze betrokkenheid van de parochianen over de tijd en naargelang de regio heel sterk kon verschillen.³¹

Bij het beheer van een dergelijk grote parochie was continu een aanzienlijk aantal mensen betrokken. Van de veertiende tot de achttiende eeuw had de parochie van Sint-Jacob twee pastoors in dienst om de zielzorg van de parochianen te verzekeren.³² Elke priester werd aangesteld voor een specifiek deel van de parochie ('portie'), maar de oudere priester genoot meer privileges en hogere stipendia.³³ Dit systeem van *concurati* lijkt typisch te zijn geweest voor het graafschap Vlaanderen en bleef bestaan tot het einde van het Ancien Regime.³⁴ Voor het

²⁶ W. Blockmans, 'Peilingen naar de sociale structuren te Gent tijdens de late 15^e eeuw', in W. Blockmans, *Studiën betreffende de sociale structuren te Brugge, Kortrijk en Gent in de veertiende en vijftiende eeuw. Deel I. Tekst*, Heule 1971, p. 253.

²⁷ Ter vergelijking, de vraag naar de identificatie van parochianen met hun parochiekerk werd ook gesteld voor het achttiende-eeuwse Milaan dat 67 parochies telde voor een populatie van ongeveer 120 000 à 130 000 inwoners; D. Garrioch, 'Lay-Religious Associations, Urban Identities, and Urban Space in Eighteenth-Century Milan', *The Journal of Religious History*, 28 (2004)1, pp. 35-49.

²⁸ Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, deel II, pp. 331-332.

²⁹ Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, deel IV, pp. 34-35.

³⁰ Bogaers, *Aards, betrokken en zelfbewust*, p. 207. Cf. Kuys, 'Stedelijke zeggenschap', p. 290.

³¹ Zie ook Toussaert, *Le sentiment religieux*.

³² Heilig-Kerst en Onze-Lieve-Vrouw hadden één parochiepastoor, Sint-Niklaas twee, Sint-Jan drie en Sint-Michiel vijf (waaronder enkele die er niet resideerden); Boone en de Hemptinne, 'Le clergé séculier gantois', pp. 401-402; Dumoulin, 'La paroisse urbaine', p. 98; Trio, 'Volksdevotionele aspecten', p. 19.

³³ Verstraeten, *De Gentse Sint-Jakobsparochie*, deel I, p. 42.

³⁴ N.-N. Huyghebaert, 'Notes sur l'origine de la pluralité des curés dans l'ancien comté de Flandre', *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, 64 (1969), pp. 403-417. Dit was ook het geval in Utrecht; Bogaers, *Aards, betrokken en zelfbewust*, p. 59. In het bisdom Luik had een parochie altijd één pastoor; A.-J. Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld. De pastoors in Noord-Brabant 1400-1570*, Amsterdam, 1992, p. 51. Zie ook voor Kampen, Kuys 'Stedelijke zeggenschap', p. 292.

beheer van de kerkzaken, werden de pastoors van Sint-Jacob bijgestaan door drie of vier kerkmeesters.³⁵ Dit waren leken die verantwoordelijk waren voor de kerkgebouwen en het bijhouden van de kerkrekeningen.³⁶ Een andere parochiale instelling was de Tafel van de Heilige Geest, gevormd door twee tot vier leken die samen met een kapelaan de parochiale armenzorg organiseerden. De Heilige-Geestmeesters waren verantwoordelijk voor het altaar, de onroerende goederen en de financiën van de Tafel en ze organiseerden de regelmatige bedeling van graan, brood, haring en olie onder de parochiearmen.³⁷ Elke Heilige-Geestmeester lijkt verantwoordelijk te zijn geweest voor een bepaalde buurt.³⁸

Een andere belangrijke sub-instelling van de parochiekerk van Sint-Jacob was de *cotidiane*. Dit was een groep van ongeveer twaalf geestelijken die het zangkoor van de kerk vormden en verantwoordelijk waren voor de dagelijkse uitvoering van het Heilig Officie.³⁹ Daarnaast was er nog een grote groep kapelaans die missen lazen in en aan de vele zijkapellen en altaren van de kerk. De meeste van deze priesters waren echter niet rechtstreeks betrokken bij de kerk en waren geen parochiaan. Ze cumuleerden functies in verschillende religieuze instellingen. In de vroege zestiende eeuw waren er ongeveer 30 tot 35 kapelaans (de leden van de *cotidiane* niet inbegrepen) actief in de kerk van Sint-Jacob.⁴⁰ Hun aantal verminderde sterk in de zeventiende eeuw toen de inkomsten van de vele kapellen werden opgeëist door de Gentse bisschoppen.⁴¹

Dit korte overzicht van de organisatie van de parochiekerk van Sint-Jacob geeft al de complexiteit en vele functies van de instelling aan. De parochiepastoors, de *cotidiane* en de kapelaans waren verantwoordelijk voor de onophoudelijke stroom van breviergebeden en missen die gelezen en gezongen werden voor de zielen van parochianen of voor individuele weldoeners, gilden en broederschappen. Een andere belangrijke taak van de parochiepastoors was uiteraard de bediening van de sacramenten.⁴²

---

³⁵ Verstraeten, *De Gentse Sint-Jakobsparochie*, deel I, p. 43.

³⁶ Dumoulin, 'La paroisse urbaine', p. 103; G. Constant, 'Une source négligée de l'histoire ecclésiastique locale: les registres anciens de marguilliers. Etude d'un de ces registres du XVIIe siècle', *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, 34 (1938), pp. 504-541; Ph. Goujard, 'Les fonds de fabriques paroissiales: une source d'histoire religieuse méconnue', *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, 68 (1982), pp. 99-111.

³⁷ Verstraeten, *De Gentse Sint-Jakobsparochie*, deel I, pp. 24 en 54. Zie ook P. de Keyser, 'Het renteboek van den Heleghen Gheest van Sint-Jacobskerk te Gent (1436)', *Het Boek*, 17 (1928), pp. 257-264.

³⁸ Verstraeten, *De Gentse Sint-Jakobsparochie*, deel II, p. 454.

³⁹ Gysseling, 'Inventaris van het archief', p. 81; Verstraeten, *De Gentse Sint-Jakobsparochie*, deel I, p. 46.

⁴⁰ Verstraeten, *De Gentse Sint-Jakobsparochie*, deel I, p. 43; deel II, pp. 92 en 112. Deze cijfers worden bevestigd door Boone en de Hemptinne, 'Le clergé séculier', p. 401.

⁴¹ Verstraeten, *De Gentse Sint-Jakobsparochie*, deel I, pp. 78-79; De Moreau, *Histoire de l'Eglise en Belgique. Tome cinquième*, pp. 318-319.

⁴² Bijsterveld, *Laverend tussen kerk en wereld*, pp. 46-47; Kuys, 'Stedelijke zeggenschap', p. 285.

De parochiepastoors kregen bij het uitoefenen van hun taken heel wat concurrentie te verduren van de leden van de bedelorden. De bedelorden hadden zich in de dertiende eeuw in de steden van Vlaanderen en Brabant gevestigd. Als gevolg van een gebrek aan parochiale structuren was de seculiere geestelijkheid op dat moment slecht uitgerust om aan de religieuze behoeften van de groeiende stedelijke bevolking tegemoet te komen.⁴³ De bedelorden (voornamelijk de franciscanen en dominicanen) maakten hier gretig gebruik van om hun kloosternetwerk uit te breiden. In vergelijking met andere Europese regio's was hun impact in de Zuidelijke Nederlanden overweldigend. Tegen het einde van de dertiende eeuw telde Brugge zes kloosters, Gent vijf, Ieper vier, Dowaii drie en Rijsel twee. De broeders verzorgden preken en eigenden zich een groot deel van de zielzorg van de stedelijke bevolking toe. Dit leidde tot eeuwenlange bevoegdheidsconflicten met de parochiegeestelijken en hun superieuren. Vooral de begrafenisrechten van de parochianen waren een bron van conflict.⁴⁴ In Gent duurde het juridische getouwtrek tussen de parochiegeestelijkheid en de bedelorden zeker tot het begin van de zestiende eeuw. In 1511 kon de Raad van Vlaanderen in een veel besproken zaak de parochiegeestelijkheid van het Heilig Kerst nog dwingen om het lichaam van een parochiaan over te dragen aan de Gentse dominicanen. Laatstgenoemden hadden met succes betoogd dat de overledene volgens zijn wens en zijn familiale traditie in hun klooster moest worden begraven.⁴⁵

Tijdens de Reformatie verhitte het optreden van de bedelorden sterk de Gentse gemoederen. Een aantal vooraanstaande dominicanen hielden in de parochiekerken (waaronder Sint-Jacob) krachtige preken tegen de protestanten en konden zo op een aanzienlijke katholieke aanhang rekenen.⁴⁶ Als reactie hierop pakten de calvinistische beeldenstormers het patrimonium van de bedelorden bijzonder hard aan. Zo was het dominicanenklooster (het huidige Pand) het meest uitgesproken mikpunt van de iconoclastische acties van 1566 en tijdens de Calvinistische Republiek.⁴⁷ De bedelorden hebben zich echter snel na de val van het calvinistische regime in 1584 hersteld. In dezelfde periode richtten ook nieuwe reguliere orden zoals de jezuïeten kloosters op in de stad. In 1625

⁴³ Kuys, 'Stedelijke zeggenschap', p. 285.

⁴⁴ W. Simons, *Stad en apostolaat. De vestiging van de bedelorden in het graafschap Vlaanderen (ca. 1225-ca. 1350)*, Brussel, 1987; Id., 'Dieu, li premierz', pp. 83-86.

⁴⁵ J. Verdée, *De betekenis van de dominicanen in Gent vlak voor en tijdens de reformatie (1456-1584)*. Onuitgegeven masterscriptie, Universiteit Gent, 2008, pp. 67-70.

⁴⁶ Voorbeelden voor de Sint-Jacobskerk in Vaernewijck, *Van die beroerliche tijden*, deel I, pp. 48, 264 en 268, deel II, pp. 121 en 147 en deel III, p. 75.

⁴⁷ J. Verdée, 'De betekenis en de rol van de Gentse dominicanen in de bestrijding van de reformatie', *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 62 (2008), pp. 259-290.

telde Gent niet minder dan dertien mannenkloosters en vijftintig vrouwenkloosters. De mannelijke reguliere clerus bleef ook in de zeventiende eeuw een belangrijke rol spelen in de stedelijke zielzorg, bijvoorbeeld in het bijstaan van de pastoors bij het preken en het toedienen van sacramenten.⁴⁸

Naast de zielzorg was ook de armenzorg een domein waarop de parochiale instellingen sterke concurrentie kregen. Toch bleef de parochie, ondanks de groeiende greep van de stedelijke en de centrale overheid op de organisatie van de armenzorg, op dit gebied actief tot het einde van het Ancien Regime.⁴⁹ In deze armenzorg was ook een basisgezondheidszorg voor de armen inbegrepen. Aanvankelijk boden de Tafels van de Heilige Geest op een min of meer willekeurige basis financiële steun aan de zieken.⁵⁰ Vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw werden artsen en apothekers effectief voor hun diensten ingehuurd.⁵¹ Alleen tijdens de Calvinistische Republiek probeerde het stadsbestuur de armenzorg volledig in handen te krijgen door de inbeslagname van alle financiën van de parochiale Tafels van de Heilige Geest.⁵²

III. De plaats van de parochie in de stedelijke machtsrelaties

Om hun religieuze en charitatieve activiteiten te financieren, vertrouwden de verschillende sub-instellingen van de parochiekerk op een complexe vermogen- en inkomstenstructuur. Naast renten uitgegeven door de wereldlijke overheden, zoals de stad Gent of de Staten van Vlaanderen, of renten op stedelijke belastingen zoals die op wijn, kolen en hout, bezaten de parochiale sub-instellingen aanzienlijke eigendommen en renten op onroerende goederen in de stad en op het omliggende platteland. Deels was dit bezit afkomstig van giften van parochianen, deels van actieve beleggingsstrategieën. Het verrichten van religieuze diensten zoals dopen, huwelijken en begrafenissen creëerde uiteraard ook inkom-

---

⁴⁸ R. Weemaes, 'Kloosters en kloosterleven', in M. Cloet, L. Collin en R. Boudens (eds.), *Het bisdom Gent (1559-1991). Vier eeuwen geschiedenis*, Gent, 1991, pp. 162-172. Zie voor Antwerpen A.K.L. Thijs, *Van Geuzenstad tot katholiek bolwerk. Antwerpen en de Contrareformatie*, Turnhout, 1990, p. 74.

⁴⁹ E. de Moreau, *Histoire de l'Eglise en Belgique. Tome quatrième. L'Eglise aux Pays-Bas sous les ducs de Bourgogne et Charles-Quint, 1378-1559*, Brussel, 1949, pp. 192-197.

⁵⁰ W. Blockmans en W. Prevenier, 'Armoede in de Nederlanden van de veertiende tot het midden van de zestiende eeuw: bronnen en problemen', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 88 (1975), p. 521.

⁵¹ Gysseling, 'Inventaris van het archief', pp. 75-78. In ongeveer dezelfde periode werd ook in rurale parochies het gebruik ingesteld om dokters in te huren voor de armen. Zie bijvoorbeeld W. van Hoorick, *Van polders en landlieden. De plattelandsgemeente Verrebroek in het Land van Waas tijdens de 17de en 18de eeuw*, Leuven, 1999, p. 312.

⁵² Gysseling, 'Inventaris van het archief', p. 58.

sten.⁵³ Als liquide middelen dringend nodig waren, bijvoorbeeld voor de restauratie van de kerk na de val van het calvinistische bewind, werden onder de parochianen algemene collectes gehouden.⁵⁴

Er is echter veel meer onderzoek nodig naar het financieel beheer van de stedelijke parochiekerk in de Nederlanden. Ten eerste zou dit ons een beter inzicht kunnen verschaffen in het functioneren van de parochie en in de wisselwerking tussen de parochiegeestelijkheid en de leken die de functies van kerkmeesters en Heilige-Geestmeesters op zich namen. Onderzoek voor de eerste helft van de vijftiende eeuw heeft aangetoond dat in Gent deze leken met parochiale functies vooral uit politiek actieve, patricische families kwamen en deze posities vaak voor een lange tijd bekleedden. In tegenstelling tot andere steden zijn er echter geen aanwijzingen dat deze mannen rechtstreeks werden benoemd door het stadsbestuur.⁵⁵ Ten tweede kan dit onderzoek van de financiën ons helpen om de positie van de parochiekerk binnen de stedelijke machtsrelaties te begrijpen. De kerkmeesters en Heilige-Geestmeesters controleerden immers grote hoeveelheden eigendommen en geld en hadden waarschijnlijk ook persoonlijk (of familiaal) heel wat vastgoed in de parochie in handen. Onderzoek naar andere steden in de Nederlanden toont aan dat in de loop van de zestiende eeuw parochiekerken minder afhankelijk werden van giften van parochianen en dankzij slimme beleggingsstrategieën uitgroeiden tot onafhankelijke financiële instellingen. De collegiale parochiekerk van Onze-Lieve-Vrouw in Antwerpen, bijvoorbeeld, zag een scherpe daling van de devotieele giften van parochianen na 1520. De kerkmeesters konden echter nieuwe inkomsten genereren via de hausse op de Antwerpse huizenmarkt. Ze verzamelden een grote vastgoedportefeuille en trokken ook kapitaal aan door het gebruik van kredietinstrumenten zoals lijfrenten.⁵⁶

De grote groep van de pastoors, kapelaans, kerkmeesters en Heilige-Geestmeesters met een gemengd klerikaal-lekenprofiel was, zoals reeds gesteld, vooral verantwoordelijk voor de in essentie religieuze missie van de parochie: zielzorg, liturgie en armenzorg. Toch werd de structuur van de stedelijke parochie in de Nederlanden ook gebruikt voor seculiere doeleinden, zoals lagere rechtspraak, belastinginning en militaire dienstplicht. In Gent vormden de vier centrumparo-

⁵³ De twee parochiepastoors hadden een inkomen uit religieuze diensten, maar ook uit rentebezit en verhuur van eigendommen die aan hun ambt verbonden waren; Verstraeten, *De Gentse Sint-Jakobsparochie*, deel II, p. 24.

⁵⁴ Gysseling, 'Inventaris van het archief', p. 54, nr. 377.

⁵⁵ M. Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen ca. 1384-ca. 1453, Een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces*, Brussel, 1990, pp. 93-105. Cf. Kuys, 'Stedelijke zeggenschap', p. 288.

⁵⁶ Vroom, *De Onze-Lieve-Vrouwe-kerk te Antwerpen*, pp. 94-96; Bogaers, *Aards, betrokken en zelfbewust*, pp. 371-417.

chies de topografische basis voor zes kosterijen (één voor Sint-Jacob en Sint-Niklaas, twee voor Sint-Jan en Sint-Michiel). Dit waren juridische omschrijvingen waarbinnen het vier tot vijf vinders was toegestaan ruzies en kleine vermogensdelicten te berechten. Tot 1540 hield het machtige lid van de weverij verkiezingen op parochiale basis. De schuttersgilde van Sint-Sebastiaan rekruteerde op een vergelijkbare manier. Nadat Karel V in 1540 het middeleeuwse politieke systeem van de Drie Leden had afgeschaft, waren het de parochies die voortaan nieuwe schepenen nomineerden. Elke parochie had ook een militaire kapitein en werd verder onderverdeeld in opperkoningstavelrijen, die zowel voor de militaire dienstplicht als voor de inning van de belastingen werden gebruikt. In de tweede helft van de zestiende eeuw werd een burgerwacht ingesteld in Gent en ook hiervoor werden de wijken gegroepeerd per parochie.⁵⁷

IV. De ontwikkeling en het sociale gebruik van de kerkruimte

Het brandpunt van de parochie bleef natuurlijk de parochiekerk. De kerk was in de eerste plaats een fysieke ruimte waarin de parochiegemeenschap zich als dusdanig kon profileren en waar in hun religieuze noden werd voorzien. Om een goed inzicht te krijgen in de sociale en religieuze betekenis van de parochie is de studie van de kerkruimte daarom onmisbaar. Aan de oorsprong van de kerk van Sint-Jacob staat een Romaans gebouw uit de late twaalfde eeuw. Reeds in het midden van de dertiende eeuw werd de kerk grondig verbouwd in gotische stijl. De verbouwingen werden in de eeuwen daarop verdergezet. Tussen 1400 en 1480 werd het koor herbouwd en omgeven door een kapellengordel. In de zeventiende eeuw werden de zijbeuken vernieuwd.⁵⁸ Het interieur van de kerk onderging eveneens constante veranderingen, vooral dankzij de bijdragen van individuen en groepen die de vele altaren en kapellen beheerden. Maar ook het iconoclasme dat Gent in 1566 en opnieuw in 1578-1579 trof, kan als een – weliswaar zeer dramatische – vorm van het zich toe-eigenen van de kerkruimte worden beschouwd.

---

⁵⁷ M. Boone e.a., *Immobilienmarkt, fiscaliteit en sociale ongelijkheid te Gent, 1483-1503*, Kortrijk-Heule, 1981, pp. 97-102; Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen*, pp. 124-127; J. Decavele (ed.), *Gebuurtelevens en dekenijen te Gent, 14de-20ste eeuw*, Gent, 1992, pp. 13-16; J. Dambruynne, *Corporatieve middengroepen: aspiraties, relaties en transformaties in de 16de-eeuwse Gentse ambachtswereld*, Gent, 2002, pp. 549-550. Zie voor het niet-religieuze gebruik van stedelijke parochiekerken J. Kuys, 'Weltliche funktionen spätmittelalterlicher Pfarrkirchen in den Nördlichen Niederlanden', in Trio en De Smet, *The Use and Abuse of Sacred Places*, pp. 27-45.

⁵⁸ F. De Smidt, *De Sint-Jacobskerk te Gent. Archeologische studie*, Brussel, 1966.

De materiële aspecten van de stedelijke parochiekerken in de Lage Landen zijn grondig bestudeerd vanuit architectonisch of kunsthistorisch oogpunt, maar tot nu toe zijn ze zelden geanalyseerd vanuit het perspectief van de sociale en religieuze geschiedenis.⁵⁹ Toch duiden de veranderingen in het gebruik van bijvoorbeeld kapellen op voortdurend evoluerende devotiepatronen. De nieuwe kapellengordel die in de loop van de vijftiende eeuw werd afgewerkt, was in de eerste plaats gebouwd voor het groeiend aantal corporaties die nood hadden aan een plek om hun patroonheilige te aanbidden, om hun doden te herdenken en om hun status te representeren. Het ging hierbij zowel om ambachten, broederschappen, schuttersgilden als om rederijderskamers. De rederijderskamer Mariën Theeren, die in 1478 werd opgericht, bezette bijvoorbeeld de kapel van Onze-Lieve-Vrouw-achter-het-koor. Volgens de inventaris die de rederijderskamer zelf opstelde, bevond zich daar een geschilderd beeld van Onze-Lieve-Vrouw, twee beelden van niet nader benoemde profeten, een aantal liturgische en devotionele objecten (waaronder een relikwie) en twee koffers met toneelteksten en -attributen. In de late jaren 1560, financierde Mariën Theeren een nieuw gebrandschilderd raam. Ze betaalde een kapelaan voor het houden van religieuze diensten op de feestdagen van Onze-Lieve-Vrouw en voor het zeggen van de missen voor de zielen van de overleden leden.⁶⁰

Voordat het Concilie van Trente (1545-63) een min of meer directe controle van de parochiepastoor over de individuele parochiaan invoerde, werd de relatie tussen parochianen en hun parochie in de grote steden wellicht vooral via het lidmaatschap van gilden en broederschappen bemiddeld. Dit was zeker het geval in een stad als Gent waar de vele corporaties het openbare leven beheersten.⁶¹ De rederijderskamer Mariën Theeren bijvoorbeeld rekruteerde voornamelijk binnen de eigen parochie.⁶² Het groeiende belang van de corporatieve devotie in de late

⁵⁹ Uitzonderingen zijn J. Pollmann, 'The cleansing of the temple. Church space and its meanings in the Dutch Republic', in J.P. Paiva (ed.), *Religious ceremonials and images. Power and social meaning (1400-1750)*, Coimbra, 2002, pp. 177-189; Spicer, 'So many painted Jezebels'; M.M. Mochizuki, *The Netherlandish Image after Iconoclasm, 1566-1672. Material Religion in the Dutch Golden Age*, Aldershot, 2008; M. Delbeke en M. Schraven (eds.), *Foundation, Dedication and Consecration in Early Modern Europe*, Leiden, 2011.

⁶⁰ A.-L. Van Bruaene, *Om beters wille. Rederijderskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)*, Amsterdam, 2008, pp. 150-156.

⁶¹ M. Cloet, 'De personalisering van de zielzorg na Trente. Ambities en realisaties in de Mechelse kerkprovincie', *Trajecta*, 9 (2000)1, pp. 3-27. Over de prominente rol van gilden en broederschappen in het laat-middeleeuwse en vroegmoderne Gent zie onder andere Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen*; Trio, *Volkreligie als spiegel*; P. Arnade, *Realms of Ritual. Burgundian Ceremony and Civic Life in Late Medieval Ghent*, Ithaca/Londen, 1996; Dambryne, *Corporatieve middengroepen*; Van Bruaene, *Om beters wille*.

⁶² A.-L. Van Bruaene, 'De gildenbroeders en gildenzusters van Mariën Theeren. Een prosopografie op basis van de oudst overgeleverde ledenlijst van een rederijderskamer (Gent, 1478-1484)', *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 60 (2006), pp. 172-173.

middeleeuwen lijkt ook ten koste te zijn gegaan van de familiale devotie: naast de bouw van nieuwe kapellen gingen gilden en broederschappen ook bestaande familiekapellen herinrichten voor eigen gebruik. Zo kreeg op 12 december 1488 de broederschap van Sint-Margriete en Sint-Hermeus de toestemming om gebruik te maken van de kapel van de patricische familie Wielant en er tevens beelden van hun eigen patroonheiligen in te plaatsen.⁶³

Vanaf het einde van de zestiende eeuw wordt een tegenovergestelde trend zichtbaar, waarbij rijke individuen hun status ten koste van het collectief tentoon spreiden.⁶⁴ In 1593 liet de Sint-Barbarabroederschap toe dat een weduwe haar man in de broederschapskapel begroef, waarschijnlijk was dit uit geldnood in een economisch zeer benarde periode.⁶⁵ In 1666 betaalde de adellijke Franchoise van Bronchorst van Vliet de kerk een bedrag voor de maandelijks viering van een mis op het altaar van Onze-Lieve-Vrouw-achter-het-koor. Het contract bepaalde dat, indien de dame wenste de mis bij te wonen, de celebrant respectvol moest wachten tot aan haar komst.⁶⁶ Meer algemeen stellen we vast dat hoewel sommige broederschappen (zowel oude als nieuwe) het zeer goed deden in de zeventiende eeuw, er toen op vele vlakken werd beknipt. Op vraag van de parochiepastoors, kerkmeesters en Heilige-Geestmeesters die wezen op de verminderde inkomsten voerde bisschop Antoon Triest in 1628 een rationalisatie van de kapellen door.⁶⁷

De uiteenlopende claims die verschillende sociale groepen en corporaties op de kerkruimte legden en de evoluties hierin, vragen om verdere studie. Vergelijkbare trends zijn waargenomen voor andere steden, in het bijzonder Antwerpen.⁶⁸ De studie van Llewelyn Bogaers over Utrecht suggereert een langzaam, maar eenduidig verlies aan sociale cohesie in de vijftiende en zestiende eeuw.⁶⁹ Het is maar zeer de vraag of zulk een rechtlijnige analyse steek houdt voor Gent. De impact van de lokale politieke ontwikkelingen, de zich wijzigende financiële mogelijkheden van de parochie en de parochianen en de veranderende devotio-nale praktijken moeten immers allen mee in rekening worden genomen.

---

⁶³ Verstraeten, *De Gentse Sint-Jakobsparochie*, deel I, p. 117; P. Trio, *De Gentse broederschappen (1182-1580)*, Gent, 1990, pp. 141-142.

⁶⁴ Cf. J. Bossy, *Christianity in the West, 1400-1700*, Oxford, 1985, pp. 33-34.

⁶⁵ Verstraeten, *De Gentse Sint-Jakobsparochie*, deel II, p. 519.

⁶⁶ Verstraeten, *De Gentse Sint-Jakobsparochie*, deel II, pp. 416-417.

⁶⁷ Verstraeten, *De Gentse Sint-Jakobsparochie*, deel II, pp. 505-513.

⁶⁸ B. Timmermans, 'Barokke vroomheid en familiaal prestige. Beeldvorming, mecenaat en het commemorative monument in het zeventiende-eeuwse Antwerpen', *De Zeventiende Eeuw*, 16 (2000)2, pp. 89-99; F. Verleysen, "'Pretense Confrerieën"? Devotie als communicatie in de Antwerpse corporatieve wereld na 1585', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 27 (2001)2, pp. 153-174.

⁶⁹ Bogaers, *Aards, betrokken en zelfbewust*.

V. De strijd om de sacrale ruimte

De casus van de parochiekerk van Sint-Jacob biedt ook een ander perspectief op de fysieke beleving van de kerkruimte. In de jaren 1560 en 1570 werd de kerk herhaaldelijk geconfronteerd met iconoclastische vernielingen. De materiële en de psychologische impact van het iconoclasmisme in de Nederlanden en zeker in Gent kan nauwelijks worden overschat.⁷⁰ Op 22 en 23 augustus 1566 ontsnapte bijna geen enkele kerkelijke instelling in Gent aan de Beeldenstorm: alle parochiekerken, vijftieng kloosters, tien hospitalen en zeven kapellen werden aangevallen.⁷¹ Dankzij de kroniek van Vaernewijck zijn we goed op de hoogte van de aangerichte schade, zeker in de Sint-Jacobskerk. Marcus van Vaernewijck was immers actief betrokken bij de bescherming en het herstel van het kerkpatrimonium. Volgens hem was de Sint-Jacobskerk een van de zwaarst getroffen kerken. Hij schreef dit toe aan de afkeer die een van de pastoors bij veel mensen had opgewekt.⁷² Er waren dan ook een aantal parochianen onder de beeldenstormers. Naar verluidt was de smid Jacob de Pruet, die dicht bij de kerk woonde, een van de meest gewelddadige brekers.⁷³ De schilder Jan van der Riviere, ook een parochiaan, werd ervan verdacht zijn eigen werk te hebben vernietigd omwille van een ruzie over de betaling met een van de parochiepastoors.⁷⁴

Het kerkinterieur van Sint-Jacob werd in puin achtergelaten. Altaarstukken, tabernakels, gebrandschilderde ramen, beelden en grafstenen waren vernield, terwijl het hoofdaltaar, de preekstoel en het orgel ernstig beschadigd waren. Op het laatste moment besloten de beeldenstormers het koorgestoelte heel te laten omdat dit nog dienst kon doen als zitplaats voor de gelovigen tijdens calvinistische preken.⁷⁵ Voorafgaand aan de plunderingen waren de leden van verschillende broederschappen erin geslaagd om een gedeelte van de altaarstukken, schil-

---

⁷⁰ D. Freedberg, *Iconoclasm and Painting in the Revolt of the Netherlands, 1566-1609*, New York/Londen, 1988, p. 245; Id., *The Power of Images. Studies in the History and Theory of Response*. Chicago, 1989, p. 369.

⁷¹ J. Decavele, 'Wonderjaar en beeldenstorm', in: Decavele, *Het eind van een rebelse droom*, p. 24. De meest uitgebreide studie van het iconoclasmisme in Gent is helaas nog steeds onuitgegeven: J. Scheerder, *Het wonderjaar te Gent (1566-1567)*, Onuitgegeven doctoraats thesis, Leuven, 1971. De meest recente analyse is te vinden in P. Arnade, *Beggars, Iconoclasts and Civic Patriots. The Political Culture of the Dutch Revolt*, Ithaca/Londen, 2008, pp. 148-163.

⁷² Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, deel I, pp. 138-139.

⁷³ Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, deel I, p. 209, deel II, pp. 206-207.

⁷⁴ Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, deel III, pp. 296-297.

⁷⁵ Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, deel I, pp. 147-152.

derijen en devotionele voorwerpen, onder andere een klein paneel van Hugo van der Goes, in veiligheid te brengen.⁷⁶

In de nasleep van de Beeldenstorm stelde de kerk wachters aan en werden er een aantal kleine vervangingen en reparaties aangevat.⁷⁷ De impuls voor een grondiger herstel van het kerkelijk patrimonium en voor de heropbouw van het katholieke devotionele leven leek vooral van de hogere overheden (de landvoogdes en de bisschoppen) te komen. Zij legden onmiddellijk het verband tussen politieke restauratie en de nood aan herstel van het sacrale.⁷⁸ Hiervoor was echter ook het engagement van de parochiale functionarissen, de corporaties en de individuele parochianen noodzakelijk. In september 1567 werd een schatting gemaakt van de schade aangericht in de Sint-Jacobskerk. Daartoe kwam een commissie bijeen die bestond uit de deken, de twee pastoors, de kerkmeesters (onder wie Marcus van Vaernewijck), de Heilige-Geestmeesters, een schilder en een glasblazer. Om de parochianen financieel niet te zwaar te belasten besloten ze een lage schatting te maken.⁷⁹ Kort daarna begonnen de herstellingswerken aan de blikvanger van de kerk, namelijk het met beeldhouwwerk versierde sacramentshuis (waarin de heilige Hostie werd bewaard). Dit was meteen ook een visueel statement dat het belang van de sacramentele devotie onderstreepte.⁸⁰ In maart 1568 beval de stad de ambachten om hun kapellen te herstellen. Marcus van Vaernewijck, die benoemd was als overste van zeven ambachten die hun kapel hadden in de Sint-Jacobskerk, moest de reparaties coördineren.⁸¹ Toen in de zomer van 1568 het gerestaureerde sacramentshuis werd ingewijd, merkte Vaernewijck op dat dankzij de gulle giften van de parochianen de kerk op dat moment zelfs in een betere staat was dan voor de vernielingen.⁸² De restauratie werd in de daaropvolgende jaren voortgezet samen met de renovatiewerken die al voor de Beeldenstorm waren gepland.⁸³

---

⁷⁶ Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, deel I, pp. 88 en 151. Voor kerkelijke kunst in de Lage Landen voor de Beeldenstorm zie J.D. Bangs, *Church Art and Architecture in the Low Countries before 1566*, Kirksville, 1997.

⁷⁷ Verstraeten, *De Gentse Sint-Jakobsparochie*, deel II, p. 173.

⁷⁸ A. Spicer, 'After Iconoclasm. Reconciliation and Resacralisation in the Southern Netherlands, c. 1566-1585', *The Sixteenth Century Journal* (in druk).

⁷⁹ Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, deel III, pp. 74-76.

⁸⁰ Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, deel III, pp. 91-92; Verstraeten, *De Gentse Sint-Jakobsparochie*, deel II, pp. 174-175. Cf. Bangs, *Church Art*, pp. 105-107.

⁸¹ Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, deel III, pp. 293-295. Voor de reparatiewerken uitgevoerd door de rederijkerskamer Mariën Theeren, zie Van Bruaene, *Om beters wille*, p. 151.

⁸² Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, deel IV, pp. 203-204; Verstraeten, *De Gentse Sint-Jakobsparochie*, deel II, p. 175.

⁸³ Verstraeten, *De Gentse Sint-Jakobsparochie*, deel II, pp. 176-181.

Niet enkel het kerkgebouw was bijzonder controversieel geworden in de jaren rond de Beeldenstorm. Een erg gecontesteerde ruimte was de parochiebegraafplaats.⁸⁴ Met uitzondering van de plunderingen tijdens de Beeldenstorm zelf waagden de calvinisten zich niet in de kerk. Heel courant echter in de nasleep van de Beeldenstorm waren publieke manifestaties op het kerkhof van Sint-Jacob (dat de kerk omgaf). Het is uiteraard geen toeval dat precies de begraafplaats van Sint-Jacob, die aan de Vrijdagmarkt grensde, werd uitgekozen. De vele marktbezoekers garandeerden een constant publiek. Zo voltrok zich een reeks van sterk geësceneerde incidenten waaronder calvinistische preken, psalmgezangen en (pogingen tot) begrafenissen van calvinisten op het kerkhof van Sint-Jacob. Dit leidde uiteindelijk op 12 oktober 1566 tot een stedelijk verbod op bijeenkomsten op begraafplaatsen en tot een herhaling van het verbod om te preken of calvinistische riten in de stad uit te voeren.⁸⁵ Ook nadat de troepen van de hertog van Alva in 1567 in de stad werden gelegerd bleef het kerkhof echter een omstreden plaats. Zo ontstonden er problemen toen de pastoors weigerden een aantal Spaanse soldaten die geëxecuteerd waren wegens diefstal, in de kerk zelf te begraven. In plaats daarvan wezen ze hen een plaats in de buurt van het knekelhuis op het kerkhof toe.⁸⁶ Kort daarna zou het houten kruis naast dit knekelhuis het voorwerp van veel commotie tussen het Spaanse garnizoen en de lokale bevolking worden.⁸⁷ De meest radicale aantasting van de religieuze ruimte moest toen echter nog komen.

De restauratiewerken aan de kerk waren nog volop aan de gang toen in 1577 een revolutionair regime werd geïnstalleerd dat vrij snel het calvinisme als enig toegelaten religie erkende. De Gentse Calvinistische Republiek werd berucht als het meest radicale religieuze regime tijdens de Nederlandse Opstand.⁸⁸ Waarom precies de Gentenaars zo ontvankelijk waren voor het radicale calvinisme kan deels worden verklaard door de enorme klappen die het religieuze landschap van de stad in de voorafgaande decennia had gekregen: de sloop van de eeuwenoude abdij van Sint-Baafs en de parochiekerk van het Heilig Kerst in 1540, en de in vergelijking met vele andere steden erg heftige Beeldenstorm in 1566. Een deel van het religieuze landschap en patrimonium was letterlijk uitgewist. Een grote groep Gentenaren hoopte wellicht dat het calvinisme de spirituele leegte op kon

⁸⁴ Cf. Jens Ranson, *Brugge na de reconciliatie met Filips II. De rol van het stadsbestuur in de constructie van de katholieke stadsgemeenschap (1584-1598)*. Onuitgegeven masterthesis, Universiteit Gent, 2010, pp. 64-72.

⁸⁵ Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, deel I, pp. 270-271, 281-283 en 286.

⁸⁶ Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, deel III, pp. 71-72. Zie ook pp. 135-136.

⁸⁷ Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, deel III, pp. 261-262, deel IV, pp. 253-254.

⁸⁸ De meest uitgebreide studie is nog steeds Decavele, *Het einde van een rebelse droom*.

vullen en de stad een nieuw aura van sacraliteit kon schenken.⁸⁹

De calvinisering van de stad in 1578 leidde aanvankelijk vooral tot acties tegen de bedelorden, maar al snel kwamen ook de parochiekerken opnieuw in het vizier. In december 1578 werd echter op aansturen van Willem van Oranje een religievrede aanvaard. De Sint-Jacobskerk werd toen aan de katholieken toegewezen. Slechts een paar maanden later, in maart 1579, volgden nieuwe iconoclastische acties, ditmaal ondersteund door het calvinistische stadsbestuur. Het interieur van de parochiekerk werd opnieuw volledig vernield.⁹⁰ De jaren daarop bleef de Sint-Jacobskerk ongebruikt en investeerden de kerkmeesters slechts in een klein aantal dringende herstellingen.⁹¹ Het einde van het calvinistische bewind op 17 september 1584 leidde echter onmiddellijk tot een meer grondige restauratie.⁹² Via herhaalde (al dan niet gedwongen) collectes onder de parochianen en leningen van rijke parochianen en anderen, maar ook door de verkoop van kerkelijke bezittingen werd geld ingezameld.⁹³ De kerk werd officieel gereconcilieerd door de aartsbisschop van Mechelen op 16 december 1584.⁹⁴ Toch duurde het tot ver in de zeventiende eeuw voor de kerk een echte contrareformatische identiteit kreeg toegemeten.⁹⁵ Over het algemeen hinkten de parochiekerken wat achter op de kloosterkerken wat renovatiewerken betrof, omdat de reguliere orden op meer schenkingen konden rekenen.⁹⁶ In het geval van de Sint-Jacobskerk kwam er uiteindelijk een volledig nieuw barokinterieur, met onder andere een nieuw sacramentshuis (door Lieven Plumion) in 1593 en een monumentaal hoogaltaar (door Jacques Cocx) in 1660.⁹⁷

⁸⁹ A.-L. Van Bruaene, 'A Breakdown of Civic Community? Civic Traditions, Voluntary Associations, and the Ghent Calvinist Regime (1577-84)', in N. Eckstein en N. Terpstra (eds.), *Sociability and its Discontents. Civil Society, Social Capital, and their Alternatives in Late Medieval and Early Modern Europe*, Turnhout, 2009, pp. 273-291; Id., 'Culture politique et capital social pendant la République calviniste à Gand', in M. Weis (ed.), *Des villes en révolte. Les 'Républiques urbaines' aux Pays-Bas et en France pendant la deuxième moitié du XVIe siècle*, Turnhout, 2010, pp. 35-46.

⁹⁰ A. Despretz, 'De instauratie der Gentse Calvinistische Republiek (1577-1579)', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudbeidkunde te Gent*, 17 (1963), pp. 170-183.

⁹¹ Verstraeten, *De Gentse Sint-Jakobsparochie*, deel II, p. 185.

⁹² Verstraeten, *De Gentse Sint-Jakobsparochie*, deel II, pp. 246-257. Cf. Verleysen, 'Pretense Confrerieën'.

⁹³ Verstraeten, *De Gentse Sint-Jakobsparochie*, deel II, pp. 243-245.

⁹⁴ Verstraeten, *De Gentse Sint-Jakobsparochie*, deel II, pp. 245-246. Cf. V. Soen, 'De reconciliatie van "ketteren" in de zestiende-eeuwse Nederlanden (1520-1590)', *Trajecta*, 14 (2005), pp. 355-356; Spicer, 'After Iconoclasm'.

⁹⁵ Voor meer informatie over de moeilijkheden na de val van het calvinistische regime, zie Van Bruaene, *Om beters wille*, pp. 167-171.

⁹⁶ Voor Antwerpen zie Thijs, *Van geuzenstad*, pp. 77-80 en 111-125.

⁹⁷ Verstraeten, *De Gentse Sint-Jakobsparochie*, deel II, pp. 192-193, 279-282 en 303-311. Een goede casestudie van het barokke kerkinterieur in de Lage Landen is: J.M. Müller, 'Confraternity and Art in the St Jacob's Church, Antwerp: A Case Study of the Altar of the Brotherhood of St Rochus', in H. Vlieghe, A. Balis en C. Van de Velde (eds.), *Concept, Design & Execution in Flemish Painting (1550-1700)*, Turnhout, 2001, pp. 97-110.

VI. *Mijn prochiekercke*: Marcus van Vaernewijck over parochiale devotie

Marcus van Vaernewijck was een directe ooggetuige van de ingrijpende transformaties die het parochiale leven in de jaren rond de Beeldenstorm onderging. Zijn verslag is dan ook een uitstekende bron om de emotionele en religieuze impact van het iconoclasm van de zestiende eeuw in te schatten en, meer algemeen, een inzicht te krijgen in het devotionele leven van de parochie. In ieder geval beschouwde hij het iconoclasm dat in de zomer van 1566 de Nederlanden teisterde als bijzonder traumatiserend. Volgens hem waren vele mensen helemaal in shock, wachtten ze vertwijfeld op de goddelijke toorn, werden ze ziek of lagen ze 's nachts huilend in bed. Zo schreef hij dat:

... sommige lieden zoo verwondert, verscricte ende onstelt waren duer de nieuwe groote wonderlicke veranderinghe, die scheen in veel pointen voor handen te wesen, dat zij spraken: de lucht en verandert niet, als oft haer jeghen reden ghedocht hadde, dat Godt daeromme gheen meerckelicke teekenen in de lucht en vertoochde, recht als of hij gheslapen hadde... Ander werden daeraf zieck, ander laghen 's nachts in haer bedden ende zuchten ende en weenden, ende laghen met ghevauden handen, mans ende wijsf.⁹⁸

Marcus van Vaernewijck (1518-1569) was naast een productief en gerespecteerd auteur ook meester in de Sint-Lucasgilde, wat zijn grote interesse in de religieuze kunst verklaart.⁹⁹ Hij identificeerde zich sterk met Sint-Jacob, waar hij expliciet naar verwees als 'mijn prochiekercke'.¹⁰⁰ Hij kan niet echt als de gemiddelde parochiaan worden beschouwd. Vaernewijck was een bijzonder actief lid van de parochiale elite. In de jaren 1560 combineerde hij het ambt van schepen en andere stedelijke mandaten (bijvoorbeeld gouverneur van de armenkamer) met functies binnen de parochie. Hij was vinder van de Sint-Jacobsparochie in 1562-1563, werd aangesteld als overste van een aantal ambachten die in de kerk een kapel onderhielden en was actief als kerkmeester van ongeveer 1562 tot aan zijn dood in 1569. Hij was ook een tijdlang factor (toneelschrijver) van de rederijkerskamer Mariën Theeren die eveneens haar kapel in de Sint-Jacobskerk had.¹⁰¹

---

⁹⁸ Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, deel I, p. 118.

⁹⁹ K. Lamont, *Het wereldbeeld van een zestiende-eeuwse Gentenaar, Marcus van Vaernewijck*, Gent, 2005, pp. 111-132.

¹⁰⁰ Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, deel IV, p. 117.

¹⁰¹ Lamont, *Het wereldbeeld*, pp. 48-110.

Rekening houdend met het grote parochiale engagement van Vaernewijck, biedt zijn kroniek een aantal interessante aanknopingspunten voor een beter begrip van de stedelijke parochiale devotie. Volgens Vaernewijck waren waarden zoals orde, rede, fatsoen en traditie van essentieel belang in een parochiale context. Hij was zelf een overtuigde, maar ook kritische, katholiek. Daarom beschouwde hij niet enkel de acties van de calvinisten als de antithese van een normaal parochiaal leven. Hij veroordeelde ook de handel en wandel van de katholieke Spaanse soldaten die Filips II in de loop van 1567 naar de Nederlanden had gestuurd. Bovendien was hij vaak ook erg kritisch over het gedrag van enkele van de meest prominente katholieke clerici van de stad. Vaernewijck preees bijvoorbeeld de pogingen van de dominicanen om de calvinistische hagenpreken te counteren met vurige katholieke preken, maar hij liet zich zeer negatief uit over de wanorde en ongeregelde heden die deze gepassioneerde preken uitlokten. Niet alleen liepen volgens hem de zaken regelmatig uit de hand, maar ook begreep hij de houding van de clerus niet. Vaernewijck was bijvoorbeeld zeer geschokt dat tijdens een van deze preken in de overvolle Sint-Jacobskerk de geestelijkheid het niet erg leek te vinden dat de toehoorders op de altaren zaten en stonden, deze heilige oppervlakken aanrakend met 'twee onwaardige deelen des lichaems'.¹⁰² Hier vertolkte Vaernewijck een typisch stedelijke gevoeligheid. Reeds in de late middeleeuwen was het correcte gedrag in de kerk een zorg van zowel de geestelijkheid als de lokale wereldlijke overheden geweest.¹⁰³ Ook de decreten uitgevaardigd door het Concilie van Trente in 1564 speelden hier overigens sterk op in.¹⁰⁴

Een grote bron van ergernis was het Spaanse garnizoen. Volgens Vaernewijck stuurden de soldaten voortdurend de lokale religieuze tradities in de war. De Spaanse militaire oversten eisten de beste plaatsen in de kerk en de beste plaatsen tijdens de parochiale Sacramentsprocessies op, dit uiteraard ten koste van de lokale parochiale elite.¹⁰⁵ Ook de juiste uitvoering van katholieke rituelen leidde voortdurend tot erg publieke conflicten tussen de parochianen en de vreemde soldaten. Het belangrijkste twistpunt was de uiterlijke manifestatie van devotie: de lokale bevolking beschouwde het devotionele gedrag van de Spanjaarden als buitensporig, terwijl de Spanjaarden de parochianen ervan beschuldigden erg

---

¹⁰² Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, deel II, pp. 121.

¹⁰³ G. Signori, 'Sakral oder profan? Der Kommunikationsraum Kirche', in Trio en De Smet, *The Use and Abuse of Sacred Places*, pp. 125-134.

¹⁰⁴ A. Spicer, 'Consecration and Violation: Preserving the Sacred Landscape in the (Arch)diocese of Cambrai, c. 1550-1570', in: Delbeke & Schraven, *Foundation, Dedication and Consecration*, p. 261.

¹⁰⁵ Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, deel III, p. 198, deel IV, pp. 116-118.

lauw te zijn in hun vroomheid.¹⁰⁶ Dat leidt tot een aantal heel interessante passages in Vaernewijcks kroniek. Zo observeerde hij de pracht en praal waarmee een Spaanse soldaat in de kerk van Sint-Jacob werd begraven met een met ironie doorspekte, haast antropologische nieuwsgierigheid:

Up den voornoemden XXVe novembris, was uutens huijse van meester Joos Rooman, der stede Mets, wonende in 't beghinsel van der Cammestrate, een Spaengiaert ten grave ghedregghen, tsavonts tusschen vieren ende vijven, in Sente Jacobs keercke, ende was gheleijt up een bare, in een slapelaken ghewonden, zonder kiste, ende een pelle daer over gheslegghen, welcke pelle men afdede als hij an 't graf ghebrocht was, welck ghemaect was in den bueck voor 't cruuse. Daer quamen veel Spaengiaerts mede ende Spaensche priesters, wel tot X of XIJ, ende daer waren ontrent zes cleen toortsen, ende ander ghijngghen met bernende wassen keerssen. Men zanker een poose, ende doe sprongghen twee Spaengiaerts in 't graf ende leijden haren medeghezelle, den dooden soldaet, alzo in 't graf, hem terstont bedeckende met eerde; ende noch een pooskin zijngghende, lieten de voornoemde toortskins der keercke, ende een van haren priesteren riep in haer tale: 'hij es in 't paradijs'; nochtans en hadde hij daer afgheen brieven oft zekerheijt.¹⁰⁷

Vaernewijck was ook geschandaliseerd door het feit dat een aantal Spaanse soldaten een onderkoster tijdens de mis hadden gemolesteerd. De oude man had immers geweigerd hen te kussen tijdens de traditionele vredewensen omdat dit in Gent niet gebruikelijk was.¹⁰⁸ Een vergelijkbaar conflict ontstond volgens Vaernewijck toen een aantal Spaanse soldaten een groep parochiegeestelijken vervoegden op hun weg om de laatste sacramenten toe te dienen. Toen de militairen bij omstanders klaagden dat de lokale bevolking niet de moeite deed hun voorbeeld te volgen en dus weinig devotie voor de heilige Hostie toonden, voelden deze zich beledigd en antwoordden ze dat dit niet de gewoonte was.¹⁰⁹ De relaties met het Spaanse garnizoen werden verder gecompliceerd door het feit dat gefrustreerde soldaten vaak overgingen tot allerlei wandaden, ironisch genoeg ook tot het beroven van kerken.¹¹⁰

¹⁰⁶ G. Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567-1659*, Cambridge, 2004, pp. 152-153.

¹⁰⁷ Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, deel III, pp. 135-136.

¹⁰⁸ Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, deel III, p. 104.

¹⁰⁹ Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, deel IV, pp. 51-52.

¹¹⁰ Arnade, *Beggars, Iconoclasts and Civic Patriots*, pp. 174-181.

De garnizoensoldaten dachten er duidelijk anders over, maar toch suggereert Vaernewijcks kroniek dat de sacramentele devotie, in het bijzonder de verering van de heilige Hostie, wel degelijk een centrale rol speelde in het katholieke parochielevens van de zestiende-eeuwse Nederlanden.¹¹¹ Zoals reeds vermeld, was het sacramentshuis (een vaak rijkelijk gesculpteerde, metershoge toren waarin de heilige Hostie werd bewaard) een van de meest gewaardeerde devotio- nele objecten in de kerk. Het werd daarom onmiddellijk nadat het volledig verwoest was tijdens de Beeldenstorm gerestaureerd.¹¹² Vaernewijck besteedde ook veel aandacht aan de regelmatige parochiale processies met de heilige Hostie zowel binnen als buiten de kerk. Hij vermeldt vaak dat hij ook zelf deelnam.¹¹³ Hij betreurde daarbij herhaaldelijk dat de parochianen de beste en de op een na beste ciborie van de kerk moesten verstoppen uit angst voor plunderingen en dat dus de heilige Hostie in een eenvoudige pot moest worden rondgedragen.¹¹⁴ Dit is allemaal vrij opmerkelijk aangezien Vaernewijck zelf vaak de te materialistische aard van lekendevotie hekelde.¹¹⁵ Meer algemeen zien we in de kroniek van Vaernewijck een evolutie van sombere verslagen over de daling van de sacramentele devotie in de aanloop naar en onmiddellijke nasleep van de Beeldenstorm in 1566¹¹⁶ naar een groeiende opwindning over het nieuwe succes van de sacramentele praktijk.¹¹⁷ Zo meldde Vaernewijck (zie ook hoger) dat op Pasen 1568 een record aantal parochianen naar de kerk kwam om de communie te ontvangen. Daardoor moesten velen meer dan anderhalf uur wachten. Vaernewijck was echter wel wijs genoeg om – gezien de onzekere politieke context – niet al te enthousiast te zijn over de terugkeer van de traditionele parochiale devotie.¹¹⁸

---

¹¹¹ Over de sacramentele devotie in de Zuidelijke Nederlanden zie B. Ramakers, *Spelen en figuren. Toneelkunst en processiecultuur in Oudenaarde tussen Middeleeuwen en Moderne Tijd*, Amsterdam, 1996, pp. 197-207.

¹¹² Vaernewijck, *Van die beroerliche tijden*, deel I, pp. 147-152, deel III, pp. 91-92, deel IV, pp. 202-203.

¹¹³ Vaernewijck, *Van die beroerliche tijden*, deel II, pp. 167 en 231, deel IV, p. 116.

¹¹⁴ Vaernewijck, *Van die beroerliche tijden*, deel I, pp. 309-310, deel II, p. 50.

¹¹⁵ Lamont, *Het wereldbeeld*, pp. 183-240.

¹¹⁶ Vaernewijck, *Van die beroerliche tijden*, deel II, pp. 50, 74-75.

¹¹⁷ Vaernewijck, *Van die beroerliche tijden*, deel IV, pp. 28, 34-35.

¹¹⁸ Vaernewijck, *Van die beroerliche tijden*, deel IV, pp. 34-35. Hoe snel de brede 'religieuze middengroepen' in deze periode van religieuze affilatie konden wisselen wordt goed geïllustreerd in J.J. Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog. Over de Nederlandse Opstand, 1555-1580*, Amsterdam, 1994, pp. 13-18; G. Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie. Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool*, Antwerpen/Amsterdam, 1996, pp. 89-90.

VII. Conclusie

De parochiekerken die zo'n belangrijke plaats innamen het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne stadsbeeld waren exemplarisch voor de stedelijke cultuur in meer dan een zin. In de eerste plaats waren de stedelijke parochiekerken machtige en complexe instellingen. Lokale geestelijken, lekenelites en stedelijke corporaties speelden allen hun rol in de zowel religieuze als wereldlijke praktijken die zich binnen het kader van de parochie voltrokken. Studies naar andere steden in de Nederlanden – in het bijzonder Antwerpen en Utrecht – bevestigen de institutionele complexiteit, maar suggereren ook dat er veel meer onderzoek nodig is. In de tweede plaats toont de casus van de stadsparochie goed aan hoe veelgelaagd de stedelijke identiteit was. In theorie hingen de parochianen volledig af van de parochie voor hun zielzorg.¹¹⁹ In de praktijk kon ook door anderen in hun religieuze behoeften worden voorzien. Vooral de bedelorden – en vanaf de late zestiende eeuw ook de jezùieten – speelden hierin een belangrijke rol. De vraag blijft hoe de clerus in de periode vóór betrouwbare registraties, zoals de *status animarum* en parochieregisters, enige vorm van controle kon uitoefenen over zulke grote aantallen – vaak erg mobiele – parochianen. De sterke fysieke aanwezigheid van gilden en broederschappen in de parochiekerken gedurende de lange zestiende eeuw suggereert dat deze verenigingen een groot deel van de devotie-nale beleving van hun leden organiseerden. Desondanks identificeerden individuele parochianen, zoals bijvoorbeeld Marcus van Vaernewijck, zich ook rechtstreeks met hun parochie. Als uitgesproken lid van de parochiale elite was Vaernewijck zeker niet representatief voor alle parochianen. Toch suggereert ook het citaat aan het begin van dit artikel – over het leed veroorzaakt door de ontmanteling van de Heilig-Kerstkerk in 1540 – een sterke band tussen parochianen en hun parochie enerzijds en een nauwe relatie tussen de parochiale en de stedelijke identiteit anderzijds. Ten slotte kunnen we het voorbeeld aanhalen van die parochianen die deelnamen aan de Beeldenstorm en zo hun religieuze ongenoegen op hun eigen parochiekerk uitwerkten. Ook dit wijst op de weliswaar dubbelzinnige, maar intense rol die de parochie in het leven van de zestiende-eeuwse Gentenaren speelde.

---

¹¹⁹ Toussaert, *Le sentiment religieux*, p. 295; Kuys, 'Stedelijke zeggenschap', p. 285.